

Ігор Нетудихаткін

«ЖИВІ» ТА «МЕРТВІ» ДІТИ НА ПОРТРЕТІ ЄВДОКІЇ ЖУРАВКО 1697 Р.

Родинні портрети ктиторів — яскраве явище у вітчизняному образотворчому мистецтві. Надзвичайний інформативний потенціал цього оригінального історичного джерела вперше було розкрито у роботах доктора історичних наук, професора Нікітенко Надії Миколаївни¹.

У нашій розвідці ми розглянемо деякі особливості зображень дітей на ктиторських портретах епохи пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби на прикладі втраченого портрету Євдокії Журавко.

1. Походження портрету.

Євдокія Журавко (? — 1697) була дружиною новгород-сіверського сотника Лук'яна Журавко (? — 1719). Портрет Євдокії Журавко з дітьми є одним з низки портретів матерів з дітьми, які з'являються в портретному мистецтві українських земель, починаючи з другої половини XVII століття (мал. 1).

1896 р., за клопотанням голови Чернігівської архівної комісії Г. Милорадовича із благословення чернігівського владики Макарія, портрет Євдокії Журавко було передано з Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря до Музею Чернігівської архівної комісії². В «Трудах чернігівської губернської архівної комісії» за 1902 рік було опубліковано опис іконографії портретного зображення, його розмірів, надруковано текст, розміщений

¹ *Никитенко Н. Н.* Княжеский групповой портрет в Софии Киевской и время создания собора // Памятники культуры. Новые открытия. — Л., 1987. — С. 237–244.

² *Труды черниговской губернской архивной комиссии.* — Чернигов, 1902. — Вып. 2. — С. 80.

у нижній частині та на «хартії» в центральній частині портрету³. Згодом портрет потрапив до Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, де і зберігався до 1941 р. Під час Другої світової війни портрет безслідно зник.

1914 року репродукцію портрету Євдокії Журавко вперше опублікував Костянтин Широцький⁴. У другій половині ХХ ст. фотографії цього портрету неодноразово публікували у своїх роботах радянські мистецтвознавці⁵. Проте, з огляду на те, що портрет втрачений, він знаходиться на маргінесі дослідження пам'яток портретного мистецтва.

Із зовнішніх характеристик портрету нам відомі його розміри: висота — 3 аршини (2 м 13 см), ширина — 2 аршини (1 м 42 см). Портрети таких великих розмірів притаманні періоду становлення портретного жанру Наддніпрянщини в другій половині XVII ст., вони мали підкреслити значущість ктиторів та фундаторів у житті обителі.

2. Зображення дітей на портреті.

На портреті Євдокії Журавко зображено трьох дітей — двох хлопчиків та дівчинку (мал. 2). Зображення дітей присутнє ще на трьох відомих станкових портретах церковних благодійників

Мал. 1. Паєвський Іван.
Портрет Євдокії Журавко, 1697 р.

³ Труды черниговской губернской архивной комиссии. — Чернигов, 1902. — Вып. 2. — С. 80–81.

⁴ Широцький К. Деяко про давні портрети // Сяйво: Літературно-мистецький місячник. — К., 1914. — № 7–9. — С. 200.

⁵ Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. — Л., 1981. — С. 78–79; Жолтовський П. Український живопис XVII–XVIII ст. — К., 1978. — С. 148.

Мал. 2. Діти на портреті Євдокії Журавко

інші дитини (хлопчик та дівчинка) зображені у напівпрозорих сорочках. Ця особливість портрету ніколи не привертала увагу мистецтвознавців. Тим не менше, це — дуже цікавий факт, адже у Євдокії та її чоловіка Лук'яна Журавко була лише одна дитина.

3. Віршована епітафія на портреті.

«Пролити світло» на історію написання портретного зображення може текст, який був розміщений на ньому (див.: додаток). З репродукцій портрету бачимо, що напис знаходився у чітко виділеному полі, у нижній частині зображення. Це — віршований твір архімандрита Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря Дмитра Туптала (1651–1709), який складається з трьох частин: перша та друга частини тексту складаються з чотирьох строф, третя частина — з шести строф⁶. Напис на портреті закін-

⁶ Лазаревский А. К портрету С. Я. Ширая // Киевская Старина. — К., 1887. — № 10. — С. 398–400; Белецкий П. Указ. соч. — С. 104.

⁷ Белецкий П. Указ. соч. — С. 92.

⁸ Белікова Г. Портрет невідомої з сином (т. зв. Феодосії Палій). Копія XVIII ст. (?) з оригіналу XVIII ст. (?) // Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом / [авт.-уклад. Г. Белікова, Л. Членова]. — К., 2006. — С. 282.

⁹ Нетудихаткін І. Український ктиторський портрет другої половини XVII–XVIII століть: інформаційний потенціал історичного джерела. Дис. канд. іст. наук. 07.00.06. — К., 2010. — С. 109.

чується згадкою про маляра та час написання портрету: «Написана вьображеніє сіе Року 1697 месяца іюня 18 дня Иван Паевський изобрази».

Дмитро Туптало називає текст «Надгробок», що вказує на його епітафійний характер. Автор епітафії відзначає, що Євдокія була похована в храмі Святої Трійці, використовуючи фразу «в ново-созданной сей церкви Троицы» (на походження портрету з храму Святої Трійці вказує також ікона новозаповітної Трійці, розміщена у лівому верхньому кутку портрету). Очевидно, портрет знаходився безпосередньо над похованням Євдокії у церкві: «Зде (здесь — *І. Н.*) тело (Євдокії — *І. Н.*) положивши неконтини (не сумніватися — *І. Н.*) треба / Же и душа при веры оглядает неба». Нажаль, сама церква Святої Трійці Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському до нашого часу не збереглася.

З огляду на проблему «декодування» символіки зображення дітей на портреті, особливо цікавим є третя частина віршованої епітафії (складається з шести строф). В її першій частині (перші три строфи) автор акцентує нашу увагу на темі «жертвості»:

«Тешит жены апостол же их свои чада
Чад ради умертвися да воскреснит в небе
Сис... одят (снисходят (?) — *І. Н.*) страстей ради от вечного ада».

На наш погляд, такий акцент є не випадковим. В. Модзалевський відзначає: у Лук'яна Журавки від першого шлюбу (від першої дружини Євдокії) була єдина дитина — син Григорій (? — 1724)¹⁰. Очевидно, найближчий до Євдокії хлопчик у кунтуші і є майбутній бунчуковий товариш Григорій Лук'янович Журавко. Діти, зображені на портреті в «нетрадиційному стилі», в прозорих сорочках — це мертві діти Євдокії. Це підтверджує строфа вірша «Чад ради умертвися да воскреснит в небе», яка вказує на те, що Євдокія Журавко померла при пологах. На трагічну смерть Євдокії вказує і її зовнішній вигляд: на портреті зображено молоду та вагітну жінку.

В заключній (дидактичній) частині віршованого тексту на портреті Євдокії Журавко присутнє звернення Дмитра Туптала до аудиторії портретного зображення. Автор тексту звертається до конкретного глядача, якого називає «чительник». Від молитв цього «чительника» залежить спасіння Євдокії:

¹⁰ Модзалевский В. Л. Малороссийский Родословник. — К., 1910. — Т. 2 (Е-К). — С. 42.

«О ней (Євдокії — *І. Н.*) бы (з)натися чительнику треба
Дабы Троица Святая всех спасати
Сподобила Еудокію себе оглядати».

Відшукати цього загадкового адресата послання може допомогти символіка жестів на портреті.

4. Символіка жестів та одягу дітей на портреті.

Старший син Євдокії Григорій склав руки на грудях у молитовному жесті. Обидві померлі дитини вказують на свого брата: хлопчик показує на Григорія вказівним пальцем лівої руки, дівчинка — вказівним пальцем правої руки. Подібний жест відомий ще з «*declamato*» (вправа у красномовстві) античних часів¹¹. Він традиційно вказував аудиторії портретного зображення на «промовця» і «слухача». Подібні жести ми можемо побачити на гравюрі «Богоявлення» 1693–1696 рр. невідомого київського майстра¹², також у розписах 30-х рр. XVIII ст. Троїцької церкви Києво-Печерської лаври («Христос і Никодим» на центральній композиції пілону храму).

Отже, жест «*declamato*» на портреті вказує на те, що померлі діти Євдокії ніби-то «промовляють» до свого брата Григорія Журавко. «Промова» брата та сестри, очевидно, має «інтимний» характер: сестра Григорія прикладає ліву руку до грудей, а брат Григорія кладе свою руку на його ліве плече. Голова Григорія схиляється до лівого плеча — він «прислуховується» до слів померлих брата і сестри. Погляньмо на текст епітафії. Текст написано від першої особи множини: «...мы узнали...». Таким чином, автор епітафійного віршу на портреті ніби «вкладає» його в уста померлих дітей Євдокії, а сам вірш перетворюється на розповідь брата і сестри про їхню трагічну загибель разом із матір'ю.

Окремо слід зупинитися на символіці одягу померлих дітей Євдокії. Автор епітафії відзначає: «Тешит (втішає — *І. Н.*) жены (жінок — *І. Н.*) апостол же их свои чада (як своїх дітей — *І. Н.*)». На наш погляд, мова йде про Євдокію та її мертвонароджених дітей, які потрапили до Раю, бо їхні душі ще не відали гріха. Дмитро

¹¹ Шмітт Жан-Клод. Сенс жесту на середньовічному Заході. — Харків, 2002. — С. 464.

¹² Александрович В. «Богоявлення» — новий київський графічний панегірик гетьманові Іванові Мазепі // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Збірник наукових праць / [відп. ред. В. А. Смолій, відп. секр. О. О. Ковалевська]. — К., 2008. — С. 301–311.

Туптало у творі «О том, что не следует предаваться чрезмерному сетованию по умершим» втішає батьків, які зазнали болі втрати немовлят словами: «Посему гораздо счастливее те, которые исполняют смертный долг в юных летах, нежели те, которым достается в удел долголетняя жизнь; ибо умирающие в юности ... скорее переходят за Христом к Отцу Небесному в жизнь безбедную и безпечальную. Да не смущается убо сердце ваше, родители, лишаящиеся чад своих в юном возрасте. Если вы любите их, то должны более радоваться тому, что они изволением Божьим от плачевной жизни сей скоротечно восходят к Отцу Небесному»¹³.

На наш погляд, говорячи про «Апостола», який «тешит» Євдокію та її дітей у Раю, автор епітафії мав на увазі апостола Петра: в християнській традиції саме його пов'язують з Раєм. Сюжет про апостола Петра біля воріт Рая знаходить відображення у численних зразках мистецтва епохи Ренесансу. Промовистим є триптих «Страшний суд» (1466–1473) голландського художника Ганса Мемлінга: на лівій частині триптиху зображений Апостол Петро, який зустрічає праведників, що «предстали обнаженними перед последним судом»¹⁴. Показово, що саме одяг є символом усвідомлення першородного гріха Адама і Єви перед їх вигнанням з Едему (Бт. III.21). На портреті Євдокії Журавко, символом безгрішності мертвонароджених дітей Євдокії є майже повна відсутність одягу.

Отже, епітафійний текст на портреті Євдокії Журавко в контексті символіки жестів вказує на те, що епітафія є поліадресантною. Адресантами епітафії є Дмитро Туптало та померлі діти Євдокії, а сам віршований текст створено у вигляді «промови» померлих брата та сестри до Григорія Лук'яновича Журавко, який є адресатом послання (тим самим загадковим «чительником»).

Виникає запитання: навіщо ж потрібно було розміщувати цю «промову» на портреті? Замовником епітафійного портрету Євдокії Журавко був її чоловік Лук'ян¹⁵. На час смерті матері у 1697 р. Григорій Журавко був ще дитиною: бунчуковим товаришем він став лише 1723 р., через двадцять шість років після подій, описаних в епітафії¹⁶. У портреті Євдокії Журавко роботи Івана Паєвського було «закодоване» послання, яке мало з часом «розповісти» Григорію драматичну історію смерті його матері, брата та сестри

¹³ Попов М. С. Святитель Димитрий Ростовский и его труды (с 17 рисунками). — СПб., 1910. — С. 160.

¹⁴ Дзери Ф. Мемлинг. Страшный суд. — М., 2008. — С. 4.

¹⁵ Нетудихаткін І. Вк. праця. — С. 101–104.

у 1697 р. Дмитро Туптало «вклав» послання в уста померлих брата та сестри Григорія Журавко, надавши портрету надзвичайного емоційного ефекту. В даному випадку, ктиторський портрет розкриває перед нами доволі оригінальний аспект свого функціонального призначення. Портрет у храмі наприкінці XVII ст. стає «засобом комунікації» в середині родини — ніби «родинною хронікою».

Додаток

Вірш Дмитра Туптала на портреті Євдокії Журавко 1697 р.¹⁷

Нагробок к богу зешлой Евдокіи
Лукіановой сотнице Новгородской
В новосозданной сей церкве
Тройцы Святой первоположенной.

Скоро в руце третье лето ся зачало
Тогда троици жилище в семся храме стало
Шесть сот девять десять шести рок мы узнали
Когда титул троически сему храму дали.

Верне то Евдокія знать Троици Святой служила
Же ся в храме Троическом жити сподобила
Зде тело положивши неконтини(ти) треба
Же и душа при веры оглядает неба.

Тешит же ны апостол же их свои чада
Чад ради умертвися да воскреснит в небе
С(н)ис(хо)одят страстей ради от вечного ада
О ней бы (з)натися чительнику треба
Дабы Троица Святая всех спасати
Сподобила Еудокію себе оглядати.

¹⁶ Кривошия В., Кривошия І., Кривошия О. Неурядова старшина Гетьманщини. — К., 2009. — С. 130.

¹⁷ Джерело: Труды черниговской губернской архивной комиссии. — Чернигов, 1902. — Вып. 2. — С. 81.